

**ULOGA I ZNAČAJ NEVLADINOG SEKTORA
U RAZVOJU PARTICIPACIJSKE DEMOKRATIJE U BiH**
**ROLE AND IMPORTANCE OF NON-GOVERNMENTAL SECTOR IN
DEVELOPMENT OF PARTICIPATORY DEMOCRACY IN BiH**

Ismet SEJFIJA

Fakultet za javnu upravu u Sarajevu
pridružena članica Univerziteta u Sarajevu
Patriotske lige 41,71 000 SARAJEVO
ismmet@yahoo.de

Sažetak:

Civilno društvo u BiH indikator je i važan činilac procesa demokratske konsolidacije. Participacijska demokratija, sa svojim formama neposredoučešća građana u donošenju političkih i drugih odluka u slučaju BiH ima poseban liberalizacijski značaj. U lokalnim zajednicama, kantonima te na drugim nivoima građani treba da definiraju svoje zajedničke interese i potrebe te iste javno iznose i zatupaju kroz civilni dijalog i razne forme neposredne demokratije sa predstavnicima vlasti. Nevladin sektor u BiH odigrao je u ovom polju izuzetno važnu ulogu reafirmirajući odranije poznate forme građanske participacije u BiH te uvodeći neke nove prakse i oblike učešća građana u kreiranju politika. Posebna šansa za razvoj participacijske demokratije pruža se u kontekstu lokalne samouprave, ali nisu bez značaja i one forme koje se pojavljuju na višim i širim nivoima organizacije državne vlasti i, općenito, političkog sistema u BiH.

Ključne riječi: *Civilno društvo, lokalne zajednice, nevladin sektor*

Summary:

The BiH civil society is an indicator and significant factor in the process of democratic consolidation. Participatory democracy in all its forms of direct participation of citizens in making political and other decisions has a particularly liberalizing impact in BiH. In local communities, cantons and on other levels, citizens should define their common interests and needs and present and represent them in public through a civil dialog and various forms

of direct democracy with government representatives. In this regard the BiH non-governmental sector has played an extremely significant role, reaffirming the previously known forms of civil participation in BiH and introducing new practices and forms of civil participation in the policy shaping. The local self-government offers a special opportunity for development of participatory democracy, however the forms which appear on higher and broader levels of state structure, and those of the BiH political system in general, still have some bearing.

Key words: *Civil society, community, NGO*

1. Uvod.

Etimološki, termin *participacija* znači *učešće*. U teoriji, kao i u praktičnoj ravni, pojmom participacije obuhvaćeni su *različiti vidovi učešća građana u vršenju vlasti*. Pojam *politička participacija* **Zoran Stojiljković** definira „*kao proces dobrovoljnog učešća pojedinaca i socijalnih grupa u iniciranju, razmatranju, donošenju političkih stavova i odluka i njihovoj realizaciji. Za cilj imaju oblikovanje političke volje i ostvarivanje uticaja na smjer i sadržaje djelovanja političkih organizacija i institucija.*“¹ Isti autor navodi da bogatstvo različitih formi političke participacije ukazuje na potrebu njihove klasifikacije i to na: a) *uži, srednji i opšti nivo političke participacije* i b) *institucionalne i spontani oblike političke participacije.*“² U BiH postoje određene forme političke participacije u kojima učestvuju akteri nevladinog sektora na svim nivoima vlasti. *Neke od ovih formi predviđa u aktuelno bosanskohercegovačko zakonodavstvo, dok su neke nastale kao rezultat autentičnog aktivizma i pritiska nevladinog sektora na vlasti, te govorimo o novim, autentičnim formama participacije.* U odnosu na Stojiljkovićevu klasifikaciju, ovdje je učinjena izvjesna distinkcija *institucionalnih i spontanih funkcionalnih formi. Naime, spontani protesti, štrajkovi, razni oblici građanske neposlušnosti, pokušaji konstituiranja vanparlamentarne opozicije itd., u ovom tekstu svrstani su u domen korekcijske funkcije nevladinog sektora. Kroz korekcijsku funkciju nevladin sektor ne učestvuje neposredno u vršenju vlasti već se, definirajući alternativne politike, u javnom kritičkom diskursu, nastoji postaviti kao protuteža aktualoj vlasti. Participacija podrazumijeva postojanje institucionaliziranih formi koje omogućuju građanima da neposredno ili posredno učestvuju u vršenju vlasti ili utiču na njeno vršenje, ali, dakle na institucionaliziran način. Nvladin*

1 Stojiljković, Zoran: „Enciklopedija političke kulture“, Savremena administracija, Beograd, 1998., str. 207;

2 Isto, str. 207;

sektor se u BiH strateški je orijentiran ka razvoju ove funkcije. Ova strateška orijentacija navedena je u brojnim dokumentima institucija nevladinog sektora.³ Participacijska funkcija nevladinog sektora u BiH odvija se kroz sljedeće funkcionalne forme:

- javne rasprave (formalno-pravni mehanizmi predviđeni aktima koji reguliraju rad parlamentarnih tijela na državnom, entitetskom i nivou distrikta Brčko, pružajući mogućnost da navladini subjekti diskutuju s vlastima o nacrtima ili prijedlozima zakona),
- zborovi građana (pandan javnim raspravama na nivou lokalne samouprave, građani i predstavnici nevladinih subjekata raspravljaju određene politike ili nacрте odluka općinskih vlasti, daju mišljenja i postavljaju zahtjeve),
- građanske inicijative (omogućuju nevladinim organizacijama i građanima da od lokalnih vlasti zahtijevaju pokretanje određenih pitanja ili rasprava u lokalnom političkom predstavništvu, uz dokazanu podršku određenog procenta građanstva),
- referendum (formalno-pravno utemeljena forma neposrednog odlučivanja građana),
- participacija kroz partnerstva vladinog i nevladinog sektora (autentični formalizirani oblici raspodjele određenih poslova, aktivnosti, usluga ili funkcija između vlasti i aktera nevladninog sektora),
- autentične institucionalizirane forme participacije nastale kao rezultat pritiska nevladinog sektora (nove institucije ili nastaju novi organi u sferi vlasti kroz koje se odvija proces participacije),

2. Formalno-pravne pretpostavke za razvoj funkcije političke participacije u BiH

Pored “Zakona o slobodi pristupa informacijama”, u formalno-pravnoj ravni postoje i druge odgovarajuće predispozicije za razvoj participacijske funkcije nevladinog sektora u BiH. Važan dokument predstavlja “Evropska

3 Pogledati dokument: „Nacrt strategije razvoja nevladinog sektora u BiH“, koalicija „Raditi i uspjeti zajedno“, Sarajevo, 2004., str. 3, kao prvi ciljevi postavljaju se: „...uzajamno priznanje položaja i uloge koje organizacije i institucije vladinog i nevladinog sektora imaju u današnjem bosanskohercegovačkom društvu i bolje razumijevanje komplementarnosti njihove uloge i značaja u procesu tranzicije i izgradnje demokratije i civilnog društva u našoj zemlji; uspostavljanje institucionalnog okvira za trajni dijalog i partnersku saradnju između ovih dvaju sektora društva na svim nivoima vlasti.“Kao cilj Referentne grupe Tuzla, regionalne mreže nevladinih organizacija se navodi: „Uključiti se kao relevantni akteri u procese promjena u okviru demokratizacije društva i aktivnog učešća u procesima donošenja pozitivnih zakonskih regulativa u cilju poboljšanja sveukupne situacije u društvu.“, Dokument: Referentna grupa Tuzla, Misija i ciljevi, Referentna grupa Tuzla 2006. itd.

konvencija o ljudskim pravima” (ECHR). Konvencija definira participaciju građana kao pravo koje moraju garantirati državne vlasti.⁴ Usporedba bosanskohercegovačkog zakonskog okvira, koji regulira ovu problematiku, s standardima navedenim u Konvenciji, pokazuje da je građanima i udruženjima građana u BiH omogućena participacija u vršenju vlasti. *“Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama”* je dio Ustava BiH, tačnije, ustavne preambule te je supremativna nad svim ovdašnjim zakonodavstvom u ovoj oblasti. Dakle, sva dalja zakonska rješenja moraju se donositi u saglasnosti s ovom Konvencijom. Ovo je bitno znati jer država Bosna i Hercegovina nema nikakve ovlasti u domenu participacije te je uređenje ove oblasti prepušteno nižim nivoima vlasti.

Od januara 2005. je u Republici Srpskoj na snazi *„Zakon o lokalnoj samoupravi“* koji obavezuje općine i gradove da omoguće građanima participaciju u javnim poslovima. Zakon spominje i neke participacijske forme: *referendum, građansku inicijativu, mjesne zajednice, panele građana, dane gradonačelnika* itd., dok član 204. *Zakona o lokalnoj samoupravi* obavezuje općinske skupštine da uzmu na razmatranje sve inicijative koje podržava dovoljan broj građana, onako kako je predviđeno općinskim statutima.

Zakon o osnovama lokalne samouprave FBiH iz 1995. predviđa da „... građani mogu direktno odlučivati o pitanjima u lokanoj zajednici...“, a kao mehanizmi participacije predviđeni su: „referendum, skupovi građana i drugi“. Ovaj dosta širok perticipacijski areal preciznije je definiran novim *„Zakonom o pricipima lokalne samouprave FBiH“* iz 2006. godine u kojem je prvi put u jednom zakonodavno-pravnom aktu u BiH naveden pojam „nevladine organizacije“, ovdje u kontekstu participacijske inicijative na lokalnom nivou. Član 43. ovog zakona propisuje: „Građani neposredno odlučuju o pitanjima iz nadležnosti organa jedinica lokalne samouprave putem referenduma, mjesnog zbora građana i drugih oblika neposrednog izjašnjavanja... ..Svoje prijedloge građani podnose putem građanske inicijative, udruženja građana, nevladinih organizacija, kao i na drugi način utvrđen statutom. Jedinice lokalne samouprave mogu uvoditi bilo koje druge mehanizme participatorne demokratije koji nisu zabranjeni zakonom.“⁵ Pored uvođenja pojma „nevladine organizacije“ u tekst zakona, od posebnog je značaja širina mogućnosti koje se ostavljaju jedinicama lokalne samouprave

4 Članom 3 ECHR garantirano je ovo pravo. Pogledati: *“Evropska konvencija o ljudskim pravima”*, IPAK, Tuzla, 2004.;

5 *„Zakon o principima lokalne samouprave FBiH“*, Službene novine FBiH, Sarajevo, 2006. god;

u izboru mehanizama participatorne demokratije, uz uvjet da ovi nisu zabranjeni zakonom. Ovo ostavlja dosta prostora akterima civilnog društva za dalje intervencije i razvoj u ovoj oblasti.

Kantoni, svaki zasebnim *kantonalnim zakonom o lokalnoj samoupravi*, na isti način reguliraju pitanje participacije, a pravo građana da neposredno utiču na odlučivanje realizira se kroz *referendum, građansku inicijativu i zborove građana*.

Općinski statuti u Republici Srpskoj, i prije donošenja novog zakona o lokalnoj samoupravi (kao i statuti u ostalim općinama u BiH naslijeđeni iz predratnog perioda), predviđali su određene participacijske forme. Ovo ukazuje na određenu *tradiciju participacije*, posebno na lokalnom nivou. Inače, i statuti općina usklađeni s aktuelnim zakonskim propisima u Republici Srpskoj predviđaju *zbor građana i referendum kao mehanizme za uključivanje građana u proces odlučivanja*. Općinski statuti u FBiH spominju *referendum, građansku inicijativu i zborove građana*, ali postoje i razlike u statutima i kreću se od uobičajenih mehanizama participacije do nekih inovativnih rješenja (općina Centar Sarajevo, na primjer).

Brčko Distrikt primjenjuje instrumente međunarodnog prava u ovoj oblasti, a postoje i konkretni mehanizmi reagiranja vlasti na svaki zahtjev građana.⁶

Općenito uzevši, u BiH postoje dosta povoljni formalno-pravni preduvjeti za razvoj participacije građana u javnim poslovima. U poslijeratnom periodu ovu situaciju iskoristile su nevladine organizacije te, koristeći navedene formalno-pravne mogućnosti, iniciraju konkretnu primjenu nekih od navedenih formi participacije u praksi, ali su, zahvaljujući akterima nevladinog sektora, nastale i neke nove autentičnih participacijske prakse.

3. Forme aktivne političke participacije nevladinog sektora u BiH

Funkciju političke participacije nevladinog sektora u BiH čini niz funkcionalnih formi od javnih rasprava, zborova građana, građanskih inicijativa do novonastalih autentičnih institucionalnih formi učešća u donošenju odluka ili provođenju politika. Za razliku od funkcije monitoringa vlasti, dakle praćenja rada vlasti, analize politika i kritike vlasti, aktivna participacija

6 Detaljnije kod: Bajrović, Reuf: "Bosanskohercegovačke opštine i Evropska unija: neposredno učešće građana u stvaranju politika na lokalnom nivou", Open Society Fund of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 2006. str. 9-13;

podrazumijeva *učesće u odlučivanju ili vršenju vlasti*. Monitoring je, u ovom kontekstu, preduvjet vršenja aktivne participacijske funkcije. Druga bitna karakteristika političke participacije jeste formalno-pravna utemeljenost njenih funkcionalnih formi. U praksi bosanskohercegovačkog nevladinog sektora susrećemo slijedeće forme političke participacije koje imaju uporište u formalno-pravnoj regulativi: *javne rasprave, zborovi građana, građanske inicijative i referendum*.

*Javne rasprave*⁷ imaju formalno-pravno uporište u aktima koji reguliraju rad zakonodavnih tijela u BiH, ostavljajući im mogućnost, a u nekim slučajevima i obavezu, da u tok zakonodavnog procesa, u konsultacijskom smislu, uključe građane, nevladine organizacije i druge subjekte. *Javna rasprava je mehanizam putem kojeg parlamenti i njihova radna tijela (parlamentarne komisije) dolaze do informacija, stručnih ili znanstvenih mišljenja i alternativnih stavova o nacrtima zakona koji se nalaze u parlamentarnoj proceduri te o eventualnim implikacijama zakonskih rješenja u kasnijoj primjeni*. Javne rasprave predviđene su poslovniciima zakonodavnih tijela na državnom, entitetskom, kantonalnom i ostalim nivoima u BiH. Kao sudionici u javnim raspravama, predstavnici nevladinog sektora imaju mogućnost da diskutiraju već ponuđena zakonska rješenja (nacrte ili prijedloge zakona) što, u odnosu na *zakonodavnu građansku inicijativu*, kojom se *ukazuje na potrebu donošenja novih ili korekciju postojećih zakonskih rješenja*, otvara mogućnost *neposrednog dijaloga s vlastima* oko pitanja koja su zakonom već regulirana. Međutim, institucije državne vlasti nemaju isključivi monopol na iniciranje javnih rasprava. Postojanje instituta javne rasprave u formalno-pravnoj ravni otvorilo je mogućnost subjektima nevladinog sektora da, lobirajući i vršeći pritisak prema vlastima, iste privole na njihovo pokretanje. Prema „*Poslovniku o radu Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH*”, dozvoljena

7 Pojmom javne rasprave često se označava ukupnost javnih foruma (tribina, okruglih stolova, zborova građana itd.), kao formi koje se susreću u radu nevladinog sektora. Potrebno je napraviti razliku jer javni forumi nisu kategorija poznata u bosanskohercegovačkim formalno-pravnim aktima, već su isključivo stvar civilne akcije nevladinih subjekata. Termin javna rasprava u bosanskohercegovačkoj formalnopravnoj regulativi sasvim precizno označava jedan metod rada kroz koji se može ostvariti i ostvaruje se diskusija nevladinog i vladinog sektora u zakonodavnoj oblasti. Neki autori priručnika i brošura s uputama o načinu organizacije javnih rasprava i načinima iniciranja, lobiranja i učesća subjekata nevladinog sektora u njihovom radu, pojam javne rasprave zamjenjuju pojmom javno saslušanje (npr. u Brošuri: „Vodič za javno zagovaranje“, Global Rights, Sarajevo, 2005. , str. 70). Međutim, pojam javno saslušanje ovdje se koristi kao zamjenski pojam za javne rasprave i nije poznat u bosanskohercegovačkoj formalno-pravnoj praksi. Zato u ovom radu koristimo pojam javne rasprave onako kako se on koristi u formalnopravnim aktima tj. poslovniciima koji reguliraju rad tijela zakonodavne vlasti na državnom, entitetskom, kantonalnom i nivou distrikta Brčko.

je javna rasprava pred *parlamentarnim komisijama*, tj. „...komisija može odlučiti da otvori javnu raspravu o predloženom zakonu, koja bi uključivala zainteresovana tijela, stručne institucije i pojedince”, koji „...iznose svoje mišljenje o pitanjima u vezi s predloženim zakonom, ako to komisija bude tražila.”⁸ U ovom slučaju odluka o pokretanju javne rasprave zavisi od odluke određene komisije. Međutim isti poslovnik nalaže: “Amandmani na Ustav BiH stavljaju se na javnu raspravu.”⁹ Odredbe „*Poslovnika o radu Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH*” ovu problematiku reguliraju bez posebnih obaveza zakazivanja javne rasprave o bilo kom pitanju, navodeći da će javna rasprava biti provedena kada dom to ocijeni potrebnim.¹⁰ Na sličan način, bez izravnog obavezivanja, regulirana je primjena instituta javne rasprave u Federaciji BiH¹¹, distriktu Brčko¹² i kantonima.¹³ „*Poslovnik Narodne skupštine Republike srpske*” ostavlja mogućnost da se nacrti zakona

8 “Poslovnik o radu Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH”, članovi: 114., 115., 116., Izdanja Parlamentarne skupštine BiH, Publikacija br.29, Sarajevo 2006.;

9 Isto, Čl. 134., stav 1;

10 “Poslovnik o radu Doma naroda Parlamenarne Skupštine BiH”, Čl. 26, stav 1, tačka d; Izdanja Parlamentarne skupštine BiH, Publikacija br.30, Sarajevo 2006;

11 Poslovnik Predstavničkog doma FBiH određuje da se Ustavna komisija stara o provođenju javne rasprave i izvještava Predstavnički dom o rezultatima javne rasprave, cit.: „Član 158.: „Kada Predstavnički dom prihvati nacrt zakona, može odlučiti, ako je riječ o pitanjima koja su posebno značajna za Federaciju i kada ocijeni da je neophodno da se izvrši najšira rasprava zainteresiranih organa, znanstvenih i stručnih institucija i građana, da nacrt zakona ili pojedino pitanje iz nacrta zakona stavi na javnu raspravu. Predstavnički dom može donijeti odluku iz prethodnog stava i na inicijativu ovlaštenog predlagača zakona ili klubova poslanika.“ Član 159.: Predstavnički dom: određuje način objavljivanja nacrta zakona ili pojedinog pitanja iz nacrta; određuje radno tijelo Predstavničkog doma koje će organizirati i voditi javnu raspravu; utvrđuje obim i nivo javne rasprave; utvrđuje potrebna finansijska sredstva i izvore sredstava za organiziranje i provođenje javne rasprave; utvrđuje rok u kome treba da se provede javna rasprava; utvrđuje način prikupljanja i sređivanja mišljenja i prijedloga iz javne rasprave. Član 160.: O rezultatima javne rasprave o nacrtu zakona radno tijelo Predstavničkog doma podnosi izvještaj Predstavničkom domu. Predlagač zakona je dužan da u pripremi prijedloga zakona uzme u obzir prijedloge i mišljenja sadržane u izvještaju radnog tijela o rezultatima javne rasprave, kao i da obrazloži razloge zbog kojih nije prihvatio pojedine prijedloge i mišljenja koji su izneseni u javnoj raspravi.“ “Službene novine Federacije BiH”, br. 6/03, Sarajevo, april 2003.;

12 Skupština Distrikta Brčko također koristi isti mehanizam. Pogledati: «Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH» broj 5/03, Brčko, 2003.;

13 Na kantonalnom nivou nalazimo iste mehanizme primjene instituta javne rasprave kao i na nivou FbiH npr. “Poslovnik Skupštine Tuzlanskog kantona”, Čl. 128. do 130. u “Službene novine Tuzlanskog kantona”, br. 7/04., Tuzla, 2004., ili “Poslovnik Skupštine Zeničko-dobojskog kantona”, Čl. 123. do 126., “Službene novine Zeničko-dobojskog Kantona”, broj:11/05;

stave na javnu raspravu *skupštinskom odlukom* u kojoj je propisan i način njene realizacije.¹⁴ Poseban značaj javnih rasprava leži u činjenici da su ovo mehanizmi kroz koje zakonodavna vlast i formalno otvara mogućnost participacije nevladinog sektora u toku zakonodavnog procesa, iako, kako pokazuje analiza formalno-pravne regulative, uključivanje civilnih subjekata zavisi najvećim dijelom od odluke vlasti. U postratnom periodu nailazimo na primjere kada javne rasprave iniciraju nevladine organizacije ili koalicije nevladinih organizacija uspijevajući da, kroz kontakte s predstavnicima vlasti, izlobiraju njihovo pokretanje. Na višim nivoima vlasti primjeri ovako iniciranih javnih rasprava su rijetki, ali paradigmatični u smislu mogućnosti za dalji razvoj participacijske funkcije nevladinog sektora otvaraju.

Primjeri javnih rasprava na državnom nivou

Razvoju dijaloga između nevladinih organizacija i parlamenata po određenim pitanjima iz oblasti obrazovanja, okoliša i zdravstvene zaštite, prethodio je proces aktivnog angažmana nevladinih organizacija u konsultacijama pri donošenju Srednjoročne razvojne strategije BiH („Strategije smanjenja siromaštva“), a zatim i praćenju implementacije mjera i aktivnosti u ovim oblastima. 40 nevladinih organizacija se, u okviru svoje oblasti rada, aktivno uključilo u proces nadgledanja implementacije politika, mjera i aktivnosti u okviru obrazovanja, okoliša i socijalne zaštite, sa primarnim ciljem što uspješnije implementacije zacrtanih mjera, kroz identificiranje problema u implementaciji, reagovanjem na uočene probleme, zajedničkim istupom pred relevantnim institucijama vlasti, a sekundarno kroz pozitivnu kritiku vlasti, uz stalno naglašavanje odgovornosti za preuzete obaveze, naročito u ova tri sektora. Kao zakonodavne inicijative postavljena su tri zahtjeva za koja su nevladine organizacije tražile raspravu pred zakonodavnim tijelima i to: hitno donošenje Okvirnog zakona o visokom obrazovanju (pred Parlamentarnom skupštinom BiH, Zastupnički dom Parlamenta), donošenje Zakona o okolišu na državnom nivou (pred Parlamentarnom skupštinom BiH, Zastupnički dom Parlamenta), neophodnost harmonizacije zakona vezanih za socijalnu zaštitu na nivou Federacije BiH i donošenja socijalnog minimuma na nivou države (Parlament FBiH, Predstavnički dom, Odbor za rad i zdravstvenu i socijalnu zaštitu). Utvrđeno je da je za donošenje/diskusiju o zakonima na državnom nivou i iz oblasti okoliša i obrazovanja odgovorna Ustavno-pravna komisija

¹⁴ Članovi 268. do 272. „Poslovnika Narodne skupštine Republike Srpske“, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 32/06, Banja Luka, 2006.;

Parlamentarne skupštine BiH, tako da je dalja komunikacija išla preko ove komisije. U Parlamentu Federacije BiH, za organizaciju javne rasprave na temu neophodne harmonizacije zakona vezanih za socijalnu zaštitu na nivou Federacije BiH i donošenja socijalnog minimuma na nivou države, utvrđena je nadležnost „Komisije za rad, zdravstvo i socijalna pitanja“. 15.09.2005. je održana je javna rasprava pred Ustavno-pravnom komisijom Parlamentarne skupštine BiH! Prvo je izložena i diskutovana tema vezana za visoko obrazovanje, a onda tema vezana za okoliš. Poslije diskusije o temama zatraženo je od Komisije da izložene stavove i argumente nevladinih organizacija prenese Parlamentarnoj skupštini BiH i inicira diskusiju i rješavanje iznešenih problema od strane Parlamentarne skupštine BiH. Javna rasprava o trećoj temi, u nadležnosti Parlamenta Federacije BiH održana 22.09.2005. Predstavnici nevladinih organizacija iznijeli su i obrazložili svoje stavove o navedenim temama, a od predstavnika komisija zatraženo je da se o ovim stavovima obavijeste parlamenti te da se oni uzmu u obzir pri u redovnoj zakonodavnoj proceduri.¹⁵

22. januara 2005. godine u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine (Potkomisija za mlade) održana je prva javna rasprava o politici prema mladima. Na raspravi su bili prisutni svi poslanici Parlamentarne skupštine BiH (PSBiH), predstavnici omladinskih nevladinih organizacija, podmladaka političkih partija, kao i međunarodnih organizacija. Državnim zakonodavnim organima upućeni su sljedeći zahtjevi vezani za izmjene izborne zakonske regulative: da se uvede kvota od 20% zastupljenosti osoba mladih od 30 godina na izbornim listama, da se odredi pravilan raspored na izbornim listama tih osoba tj. 1 u prvih pet, ukoliko se u obzir uzmu pokazatelji o učešću mladih u izbornom procesu, kao i dosadašnjoj slaboј praksi registracije birača koji postaju punoljetni, za mlade bi najpovoljniji proces registracije bio pasivni, tj. automatski po vađenju lične karte.¹⁶

Na lokalnom nivou aktivnu participacijsku funkciju nevladinom sektoru omogućuju formalno-pravno utvrđeni instituti: *zbor građana, građanska*

15 Brošura: „Javna rasprava u praksi zakonodavne vlasti u BiH – priručnik za aktiviste omladinskih organizacija“, IPAK, Tuzla, 2005., str. 14;

16 Isto, str. 16;

inicijativa, referendum, ali, kako je zakonom propisano, jedinice lokalne samouprave mogu uvoditi bilo koje druge mehanizme participatorne demokratije koji nisu zabranjeni zakonom, čime se otvara mogućnost za uvođenje i drugih funkcionalnih participacijskih formi.

Iako se navode kao oblici participacije građana u odlučivanju na nivou lokalne samouprave, u općinama i mjesnim zajednicama, krajnji domet zbora građana i građanskih inicijativa jeste *davanje mišljenja, preporuka ili postavljanje određenih zahtjeva prema općinskim vlastima* u vezi s određenim pitanjima. Prema statutima bosanskohercegovačkih općina *odluke zborova građana, kao i zahtjevi upućeni prema vlastima kao građanske inicijative, ili inicijative nevladinih asocijacija, uglavnom nemaju obavezujući karakter za općinske vlasti.*¹⁷ Ipak, kao forme kroz koje se odvija dijalog vlasti i građanstva, zborovi građana i građanske inicijative su značajni participacijski kanali u kojima nevladin sektor nalazi dosta prostora za djelovanje. U praksi već nailazimo na slučajeve kada se nevladine organizacije i udruženja građana pojavljuju kao inicijatori zborova građana i pokretači građanskih inicijativa.

17 Npr. "Statut općine Novo Sarajevo" u Čl. 86 propisuje da na mjesnom zboru građani mogu raspravljati o svim pitanjima iz samoupravnog djelokruga općine, predlagati način rješavanja određenog pitanja, odnosno donošenje akta iz djelokruga općinskog Vijeća. Općinsko vijeće može tražiti mišljenje od zbora građana mjesnih zajednica o određenim pitanjima. U Čl. 87 se navodi da se o svakom pitanju iz djelokruga općinskog vijeća može pokrenuti rasprava putem građanske inicijative. Pogledati: "Statut općine Novo Sarajevo", "Službene novine Kantona Sarajevo" br 36/06. Statutom općine Gračanica je predviđeno da građani na zboru mogu donositi zaključke, davati inicijative, prijedloge, mišljenja i usaglašavati stavove u ostvarivanju svojih prava i interesa. Da bi se zbor građana mogao održati, potrebno je da prisustvuje 10% građana koji imaju biračko pravo. O zaključku, prijedlogu, mišljenju, inicijativi ili stavu potrebno je da se izjasni natpolovična većina prisutnih na zboru. Općinsko vijeće može tražiti mišljenje zbora građana u mjesnoj zajednici o prijedlogu općinskog propisa, drugog općeg akta ili drugog pitanja iz samoupravnog djelokruga općine. Statutom Općine Gračanica je omogućeno građanima da mogu pokrenuti raspravu o svakom pitanju iz djelokruga Općinskog vijeća putem građanske inicijative. Općinsko vijeće je dužno da raspravlja o inicijativi ako je ona podržana potpisom od strane najmanje 200 građana, odnosno birača upisanih u birački spisak općine. Općinsko vijeće je dužno da donese odluku o inicijativi na prvoj narednoj sjednici, a najkasnije u roku od tri mjeseca od dana dostave inicijative Općinskom vijeću. Pogledati detaljnije kod: Pejanović, Mirko: "Modeli participacije građana u lokalnoj samoupravi imogućnost kreacije novih institucija za razvoj lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine", „Lokalna samouprava“, 6/04, Sarajevo 2004; Bošković, Dragutin: „Problemi učešća građana u kreiranju i donošenju odluka na lokalnom nivou“, „Lokalna samouprava“ br. 6/0, 3, Sarajevo 2003., str. 61;

Primjeri iniciranja participacijskih aktivnosti od stane nevladinih asocijacija na lokalnom i regionalnom nivou:

U periodu 01.01. do 31. 06. 2006. nevladina organizacija IPAK iz Tuzle, koja pruža različite vrste usluga mladima u Podrinjskom regionu, inicirala je zborove građana u 39 mjesnih zajednica u općinama Osmaci, Sapna, Zvornik i Kalesija. U poslijeratnom razdoblju ovo su prvi uopće održani zborovi građana u ovim mjesnim zajednicama. IPAK je pružio edukacijsku podršku predsjednicima mjesnih zajednica ili povjerenicima u pojedinim mjesnim zajednicama o formalno-pravnim aspektima korištenja instituta zbora građana u praksi mjesnih zajednica te organizacijski pomogao njihovo održavanje. Na zborovima se raspravljalo o odnosima općinskih vlasti i predstavnika mjesnih zajednica i općenito o lokalnom političkom predstavljanju i obavezi odbornika/vijećnika da građane obavještavaju i konsultiraju o pitanjima koja se tiču njihovog neposrednog interesa, a o kojima odlučuju općinske vlasti. Dalje praćenje rada predstavnika mjesnih zajednica i općinskih vijećnika/odbornika pokazalo je da su u drugoj polovini godine u svakoj od 39 mjesnih zajednica ponovo održani zborovi građana uz prisustvo vijećnika/odbornika. U 17 mjesnih zajednica održana su još po 3 zbora građana, u 9 po četiri u 4 mjesne zajednice 2 a u 7 po jedan. Na svim ovim zborovima učestvovali su kao inicijatori predstavnici IPAK-a ili lokalnih omladinskih grupa.¹⁸

„Regionalna omladinska mreža za lokalni razvoj” koja okuplja omladinske nevladine organizacije, neformalne omladinske grupe te predstavnike vijeća učenika, a aktivna je u Podrinjskom regionu, pokrenula je građansku inicijativu u maju 2006. s ciljem da se u općinama Zvornik, Sapna, Osmaci i Kalesija uvede radno mjesto u općinskoj upravi za suradnju s nevladinim sektorom. Sva općinska vijeća uzela su u razmatranje navedenu inicijativu, a u općinama Zvornik, Sapna i Kalesija donesene su odluke načelnika kojim se zadužuju posebni službenici za rad s nevladinim organizacijama.¹⁹

Za razliku od dosad navedenih formi aktivne participacije, čiji rezultati nisu formalno-pravno obavezujući za političku vlast, *referendum, kao forma neposrednog odlučivanja građana o određenim pitanjima, obavezuje vlasti na postupanje u skladu s njegovim rezultatima.* U tom pogledu, referendum otvara ozbiljan prostor nevladinim subjektima za iniciranje, animiranje građanstva i učešće u donošenju određenih odluka, posebno na lokalnom

¹⁸ Dokument: “Izveštaj za 2006: Projekat “Budućnost je danas”, Regionalna mreža za lokalni razvoj, Zvornik 2007., str. 3;

¹⁹ Isto, str. 4;

nivou. Činjenica da referendum ima određenu tradiciju iz predratnog perioda trebala bi dodatno poboljšati primjenu ovog instituta u praksi. Međutim, referendum se u poratnom periodu primjenjuje rijetko i još nije zaživio u mjeri u kojoj bi mogao biti označen kao široko primjenjen mehanizam participacije.²⁰

U poratnoj praksi nevladinog sektora u BiH nastale su i neke *nove autentične forme participacije nevladinih subjekata u vršenju vlasti na svim nivoima*. Nastanak ovih formi je izraz potrebe da se prekorače formalno-pravna i praktična ograničenja u domenu participacije, koja najčešće završava kao konsultantska aktivnost ili diskusija vlasti i nevladinih subjekata oko određenih zakonskih i političkih projekata. Ovdje se mogu svrstati *razni oblici partnerstva nevladinog i vladinog sektora te autentične institucionalne forme participacije nastale pritiskom nevladinog sektora na vlast*.

3.1. Participacija kroz partnerstvo nevladinog i vladinog sektora

Uspostavljanje prvih partnerskih odnosa nevladinog i vladinog sektora pojavilo se prvo u domenu socijalnih usluga i motivirano je nastojanjima da se građanstvu pruže što kvalitetnije usluge, u što većem obimu, a da se pri tom izbjegne “preklapanje” aktivnosti i obostrano bespotrebno “rasipanje” ljudskih, tehničkih, finansijskih i drugih resursa. Dakle, tendencija uspostave partnerskih odnosa nevladinog i vladinog sektora primjetna je posebno u “*socijalno-uslužnoj*” oblasti. S rastom broja lokalnih nevladinih institucija, povećanjem spektra njihove “uslužne ponude” i sve evidentnijim potrebama stanovništva u ovoj oblasti, mijenjao se odnos vladajućih struktura i nevladinog sektora. Uz određene rezerve u pogledu raširenosti ovih praksi, moglo bi se konstatirati da početne odnose međusobnog nepovjerenja i konkurentnosti dvaju sektora polako zamjenjuje *sinergički pristup rješavanju socijalnih problema građana*.²¹ Konsolidacija struktura nevladinog sektora (specijalizacija u određenim poljima djelatnosti i specijalističko umrežavanje na raznim nivoima) kao i realan obim usluga koje nevladine asocijacije pružaju građanstvu, osigurale su nevladinom sektoru *funkcionalni legitimitet*

20 U dostupnoj literaturi drugim izvorima nema precizno dokumentiranih podataka o referendumu provedenim u poslijeratnom periodu na bilo kom nivou.

21 O odnosima vlasti i institucija nevladinog sektora pogledati: Dokument: “Nevladin sektor u BiH”, CPCD – Centar za promociju civilnog društva, Sarajevo, 2004., na str. 9, cit.: “Nevladin sektor je konstantno suočen sa određenim problemima u procesu saradnje sa vladom, organima lokalne samouprave i njihovim institucijama. Više je razloga koji u tom pravcu djeluju. Za vladinu administraciju (svih nivoa), koja nema iskustva u radu sa organizovanim skupinama građana, većinu takvih oblika djelovanja u zajednici ona vidi kao okupljanje protiv, a ne za.”;

kao temelj za dijalog s vladom. Novouspostavljeni odnosi vladinih struktura i nevladinog sektora rezultiraju začecima funkcionalne podjelom u polju socijalnih usluga, a manifestiraju se, pored ostalog, povećanjem izdvajanja finansijskih sredstava iz (državnih, kantonalnih, općinskih) budžeta za finansiranje usluga nevladinog sektora te proširenjem spektra uslužnih oblasti koje se tako finansiraju. Na ovaj način ostvaruje se partnerstvo dva sektora, a nevladin sektor, ne samo da izvršava određene usluge (što je karakteristično za njegovu "uslužnu funkciju"), već se pojavljuje i *kao sukreator i izvršilac politika u domenu socijalnih usluga*. Ustvari, ovdje dolazi do preklapanja dvaju funkcija nevladinog sektora – *socijalno uslužne i funkcije participacije*. Pri tom se mora imati u vidu da i dalje, izvan domena usluga koje se razvijaju kroz partnerske odnose vladinog i nevladinog sektora, ostaje jedan značajan obim usluga koje nevladin sektor pruža građanstvu, kroz koje se manifestira njegova autentična uslužna funkcija.

Participacija u oblasti kreiranja i realizacije socijalne politike u praksi se može potvrditi na više primjera na kantonalnom i lokalnom nivou. Radi se o tzv. *ugovornom načinu finansiranja usluga nevladinih institucija* koji se praktikuje: "u slučajevima kada vlada želi da se oslobodi svoje dotadašnje obaveze da pruža određene usluge i da ih prenese na neke nevladine subjekte."²² Postoje jasni pokazatelji da se ovaj trend prenošenja odgovornosti za vršenje usluga i (su)finansiranja usluga nevladinih subjekata iz državnih budžeta, nastavlja na nižim nivoima vlasti u jednom širem opsegu, kako u smislu visine sredstava, tako i pogledu broja subjekata koji učestvuju u raspodjeli. Dobar primjer je „*Program raspodjele sredstava po javnom pozivu za organizacije i udruženja Tuzlanskog kantona*“ iz 2006. godine. 386 000 KM raspodijeljeno je na 149 asocijacija, Spekatar usluga koje se sufinansiraju na ovaj način veoma je širok i obuhvata usluge edukacijske naravi do organizacije kampanja ekološke naravi, pomoći ugroženim ili marginaliziranim grupama, kulturnim aktivnostima nacionalnih manjina itd.²³ Za 2006. sredstva za dodjelu grantova nevladinim organizacijama u raznim oblastima dodijelio je i Kanton Sarajevo (npr. za ekološke projekte 40.000 KM) Tokom 2004. godine isti kanton dodijelio je nevladinim organizacijama 300 000 KM.²⁴ Da li su ovi postupci rezultat istinske spoznaje vlasti o važnosti i mogućnosti angažiranja institucija civilnog društva u vršenju socijalnih usluga i postojanja „svijesti“ o nužnosti liberalizacije društvenih odnosa te značaju zaživljavanja *principa supsidijarnosti* u ovom kontekstu, ne može se potvrditi niti opovrgnuti na temelju dostupnih izvora,

22 Dokument: "Nevladin sektor u BiH", Centar za promociju civilnog, društva, Sarajevo, 2004., na str. 13;

23 Detaljnije na internet str. Vlade Tuzlanskog kantona: www.vladatk.kim.ba;

24 Detaljnije na internet stranici Kantona Sarajevo: www.ks.gov.ba;

ali se navedene tendencije ne mogu zanemariti. Istovremeno, mora se imati na umu da, određene vrste usluga državne vlasti, računajući na vlastite resurse, ne bi mogle realizirati. Stoga je jasno zašto se participacija kroz partnerske odnose u početku razvija upravo u domenu usluga.

Na gradskom i općinskom nivou, kako se može vidjeti iz primjera, praksa dodjele sredstava za vršenje određenih socijalnih usluga nevladinom sektoru ima rastući trend te da kroz uspostavljena partnerstva nevladine organizacije zaista učestvuju u kreiranju konkretnih socijalnih programa kao i u njihovoj realizaciji.

Primjeri sufinansiranja projekata nevladinog sektora iz budžetskih sredstava općina i suradnje na realizaciji socijalnih progama

Gradska uprava Banja Luke u 2002. odvojila je 255 000 KM za rad NVO-a, 2003. 305 000 KM, općina Zenica istih godina 66 000 KM i 90 000 KM, Gornji Vakuf-Uskoplje 120 000 KM, 200 000 KM,²⁵ 2005. godine: općina Gradačac iz općinskog budžeta izdvojila 300.000 KM finansirajući 67 nevladinih organizacija. općina Sarajevo Centar je finansirala 249 nevladinih organizacij za realizaciju projekata koji su uglavnom podrazumijevali pružanje usluga, a u vrijednosti od preko 2 miliona KM itd. Na internet – stranicama ovih i drugih općina moguće je pronaći slične podatke na osnovu kojih se, u svakom pojedinačnom slučaju, može procijeniti obim saradnje dvaju sektora.“²⁶

Program „Reintegracija starijih ljudi-povratnika u opštini Bijeljina“ koji realizira „Agencija za pomoć izbjeglicama“ (ARA) primjer je kako se saradnja između nevladine organizacije i Centra za socijalni rad može iskoristiti u razmjeni već postojećih informacija i ekonomičniji pristup rješavanju socijalnih problema. Studija koju je ARA izradila 2003. godine pokazala je

25 Dokument: „Bosna i Hercegovina:, Reformiranje sistema i struktura centralnih i lokalnih režima socijalne politike. Zaokruženi izvještaj pregleda i analize na opštinskom nivou”, Birks Sinclair & Associates Ltd. Nezavisni biro za humanitarna pitanja (IBHI), Mountjoy Research Centre, Sarajevo, 2002., str. 6;

26 Barnes, Catherine/Mrđa, Miroslav/ Sijerčić, Selma/ Popović Mirjana: „Procjena građanskog društva u Bosni i Hercegovini, Finalni izvještaj”, Američka agencija za međunarodni razvoj (USAID BiH), juni 2004, str. 37.

da se 70% raseljenih porodica vratilo na svoje predratno mjesto stanovanja u Bijeljini. Od toga, 46% ljudi bilo je iznad 60 godina starosti i u stanju socijalne potrebe, zahtijevajući stalnu zdravstvenu i socijalnu brigu i podršku pri reintegraciji u zajednicu. Socijalna podrška obezbijedena od strane javnih institucija u regionu bila je nedostatna i bazirana na direktnom tretmanu korisnika, a obezbijedio ju je Centar za socijalni rad u Bijeljini. Znajući da je posebno ugrožena populacija starijih povratnika, ARA je zatražila pomoć od Centra za socijalni rad u izboru korisnika sa već postojećeg spiska ljudi u stanju socijalne potrebe koji spadaju u ovu kategoriju. Ova saradnja uštedila je i vrijeme i resurse koji bi bili potrebni za identifikaciju korisnika. U ovom specifičnom primjeru, informacije su razmijenjene između Ministarstva izbjeglica i raseljenih lica, Regionalne opštinske kancelarije za povratak, Centra za socijalni rad i ARA-e. Razrađen je zajednički partnerski plan aktivnosti u kojem su jasno raspoređene uloge pri čemu je ARA ravnopravno s vladinim ustanovama participirala u njegovom donošenju i realizaciji.²⁷

Sa lokalnog nivoa nevladin sektor nastoji proširiti participacijski aktivizam prema višim nivoima vlasti. Osim toga, partnerstvo se nastoji uspostaviti s izvršnom vlašću što, u odnosu na ranije navedene forme participacije, realizirane uglavnom na raznim nivoima zakonodavne vlasti, jeste novina koja govori o ambicijama nevladinog sektora da učestvuje, ne samo u kreiranju, već i u realizaciji određenih politika na najvišem nivou. Nvladin sektor pokazao je namjere da se dugoročno pozicionira kao strategijski participant u domeni političkog (su)odlučivanja kroz formalizirane odnose s državnim vlastima. Interesantan pokušaj uspostavljanja partnerstva vladinog i nevladinog sektora na državnom nivou bio je program izrade i implementiranja „*Strategije održivog razvoja nevladinog sektora u BiH*“ realiziran kroz *Koaliciju nevladinih organizacija „Raditi i uspjeti zajedno“* (više od 380 nevladinih organizacija iz cijele BiH okupljenih oko jedinstvenih ciljeva). Koaliciju čine brojne pojedinačne organizacije i mreže na raznim nivoima, poput *15 referentnih grupa*, regionalnih mreža nevladinih organizacija sa cijele teritorije BiH. Proces umrežavanja i intenzivna razmjena informacija unutar sektora omogućili su postizanje jedinstva oko zajedničkih ciljeva, koji su poslužili kao legitimna osnova za pregovore s vladom.²⁸ Neki od ciljeva programa su:

27 Detaljnije kod Papić, Žarko/Holenstein Rene/Abdelbasit, Ana/Rebac, Jasna/Tribić, Dženana: „Socijalna uključenost: Pozitivna iskustva švicarske podrške nevladinim organizacijama u BiH“, Švicarski ured za saradnju BiH, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, januar 2006, str. 27-30;

28 Pojmovi „vlada“, „vlasti“, „vladin sektor“ označavaju u ovom tekstu državnu vlast općenito, na

- međusobno priznanje položaja i funkcija koje organizacije i institucije vladinog i nevladinog sektora imaju u današnjem bosanskohercegovačkom društvu te razumijevanje komplementarnosti njihove uloge i značaja u procesu tranzicije i izgradnje demokratije i civilnog društva,
- uspostavljanje institucionalnog okvira za permanentni dijalog i partnersku saradnju između sektora na svim nivoima vlasti,
- uspostavljanje povoljnijeg općeg društvenog okvira koji će omogućiti veći stepen horizontalnog i vertikalnog interesnog povezivanja (umrežavanja) i saradnje kako između samih organizacija unutar nevladinog sektora, tako i između nevladinog sektora i drugih dvaju sektora društva: vladinog i poslovnog sektora.²⁹

Zaključci i dokumenti konferencije primjer su pokušaja stvaranja političkih preduvjeta za uspostavu institucionalnog okvira vršenja participacijske funkcije nevladinog sektora kroz partnerski odnos s najvišim nivoima vlasti.

Primjer uspostave participacijskih modela na državnom nivou:

U Sarajevu, 07. 12. 2004. godine održana je „Konferencija nevladinih organizacija Bosne i Hercegovine”. Konferenciji je prisustvovalo 310 delegata-predstavnika nevladinih organizacija iz cijele BiH, predstavnici državnih institucija (Predsjedništva BiH, Vijeća ministara BiH, Parlamenta FBiH, Narodne skupštine Republike Srpske, vlada kantona, načelnici 50 Općina BiH i akademske zajednice) te preko stotinu gostiju iz međunarodnih organizacija u BiH. Na Konferenciji su predloženi slijedeći akti: „Sporazum o saradnji između Vijeća ministara BiH i nevladinog sektora“, „Standardi kvaliteta saradnje između vlade i nevladinog sektora u BiH“, „Kodeks ponašanja za nevladin sektor u BiH“ i „Strateški pravci razvoja nevladinog sektora u BiH“, a učesnici su se usaglasili oko:

- implementacije Kodeksa,
- izrade „Strategije razvoja nevladinog sektora u BiH“ za naredni petogodišnji period na osnovu usvojenih strateških pravaca,
- izrade „Konceptije razvoja civilnog društva u BiH“ – dokumenta u kojem bi bila vizija razvoja civilnog društva u BiH,
- uspostavljenja Resursnog centra koji će raditi, sa 15 regionalnih Referentnih

svim nivoima (I.S.);

29 Zbornik: „Dokumenti za konferenciju NVO BiH”, Koalicija nevladinih organizacija „Raditi i uspjeti zajedno”, Sarajevo 2004., str. 12-14;

- grupa, na jačanju i institucionalnoj izgradnji nevladinog sektora u BiH,
- uspostavljanja vertikalnog Predstavničkog tijela nevladinih organizacija BiH;
- osnivanja „Nacionalne asocijacije neprofitnih organizacija BiH“;
- uspostavljanja „Komiteta za saradnju sa Evropskom Komisijom“.³⁰

U Izvještaju s Konferencije se navodi da je razlog donošenja ovih akata i odluka: „...potreba za jačanjem partnerstva na svim nivoima, putem javnog učešća, da bi se pokazalo da će sinergizam, dobiven putem saradnje, omogućiti efektivnije usluge zajednicama, te da se, pogotovo biznis sektor i vlada, ubijedi da je jako društvo ono u kojem su interesi njegovih, najranjivijih članova, zaštićeni. Nevladin sektor treba zaslužiti poštovanje od strane vlade i biznis zajednice i izbaciti siromašni imidž koji ima u mnogim dijelovima zemlje. Vlada i biznis sektor moraju naučiti da slušaju i da uzme u obzir poglede civilnog društva u formulisanju javne politike i donošenju odluka koji se tiču svih građana.“³¹

Navedeni akti potvrđuju namjeru da se uspostave institucionalizirani participacijsko-partnerski mehanizmi između nevladinog i vladinog sektora. U „Sporazumu o saradnji između Vijeća ministara BiH i nevladinog sektora“ kaže se da će se isti u početku primjenjivati „...na Vijeće ministara, njegova ministarstva i centralne odjele.“, a *nastojće se uspostaviti na bilo kom nivou gdje vlast ima odnose s nevladinim sektorom*. U dijelu „Sporazuma“ pod naslovom „Zajednička vizija“ se navodi da je nastao kao „...izraz potrebe nevladinih organizacija i Vijeća ministara BiH da izrade institucionalni okvir međusobne saradnje“.³² U dijelu „Principi saradnje“ nevladin i vladin sektor suglasni su da će „...svrsishodnim konsultacijama graditi partnerski odnos kojim će unaprijediti razvoj politika i intenzivirati kreiranje i pružanje usluga građanima.“³³ Sama institucionalizacija međusobnih odnosa, prema ovom „Sporazumu“, otpočinje osnivanjem „Komisije za nevladin sektor pri Vijeću ministara BiH“ s ciljem da nadgleda proces implementacije „Sporazuma“ te potakne i potpomogne njegovu primjenu na nižim nivoima vlasti.³⁴ Korak dalje

30 Dokument „Izvještaj o projektu „Konferencija nevladinih organizacija BiH“, Centar za promociju civilnog društva (CPCD), Sarajevo 2004., str. 4;

31 Isto, str. 4;

32 Zbornik: „Dokumenti za Konferenciju NVOa BiH“, Koalicija nevladinih organizacija „Raditi i uspjeti zajedno“, Sarajevo 2004. god., str. 13;

33 Isto, str. 14;

34 Isto, str. 20;

u pravcu institucionalizacije međusektorskih odnosa predviđen je dokumentom „*Standardi kvalitata saradnje između vlade i nevladinog sektora u BiH*“. Tako se u tački 5. „*Uvoda*“ ovog dokumenta navodi da vlada, „...svjesna svojih ograničenja u pružanju usluga, prihvata nevladin sektor kao partnera u definiranju i ispunjavanju javnih potreba i interesa građana BiH...“.³⁵ te da će „... u razumnom roku (najdalje 6 mjeseci) nakon potpisivanja Sporazuma, pripremiti i formirati, u okviru svojih nadležnosti, „*Ured za suradnju s nevladinim sektorom*“.... Nvladin sektor će biti konsultiran u svim pitanjima koja neće ugroziti njegovu neovisnost ili spriječiti suradnju s vladom.“³⁶

Navedena inicijativa realizirana je samo djelimično. Osnovano je svih 15 referentnih grupa te „*Resursni centar*“ sa sjedištem u Sarajevu, ali Vijeće ministara BiH nije poduzelo korake na realizaciji dogovorenog. 07.05.2007. potpisan je „*Sporazum o suradnji Vijeća ministara i nevladinog sektora*“. Kako nije bilo značajnijeg napretka u realizaciji sporazuma, krajem 2008. i u prvoj polovini 2009. godine, najaktivniji dio asocijacija članica ranije koalicije, pokrenuo je inicijativu i aktivnosti na osnivanju mreže „*Sporazum plus*“. Ova mreža nevladinih asocijacija trebala bi održati kontinuitet inicijative za uspostavljanje institucionaliziranih formi suradnje Vijeća ministara i nevladinog sektora. Mreži su se do maja 2009. godine priključile 64 asocijacije iz cijele BiH (35 iz RS-a i 29 iz FBiH).³⁷ Osnivački akti mreže ostavljaju širok prostor za uključivanje i aktivizam svim zainteresiranim subjektima, a sama mreža trebala bi djelovati kao *javna tribina civilnog društva*, kao asocijacija slobodnih i, od vlasti nezavisnih, članica/članova koje zajedničku politiku grade na temelju dijaloga uz puno uvažavanje autonomije, međusobnih razlika i pojedinačnih interesa svih učesnika u procesima i aktivnostima mreže. Kao ciljevi djelovanja mreže navode se: „... jačanje nezavisnosti, jedinstvenog nastupa i zagovaračkih kapaciteta NVO sektora u vezi sa svim bitnim pitanjima izrade i primjene Sporazuma.“, te „...podrška uspostavljanju tripartitne saradnje između EU, vladinog i NVO sektora u jačanju evropske perspektive BiH i njenom bržem napretku na putu stabilizacije i pridruživanja EU.“ U definiciji misije mreže : „*Kreiranje i zagovaranje novih javnih politika i prakse u odnosima između vladinog i NVO sektora u BiH kroz izradu i primjenu Sporazuma.*“, nazire se, pored participacijskog programskog usmjerenja i namjera uspostave korekcijskog odnosa naspram aktuelnih vladinih politika.³⁸

35 Isto, str. 85;

36 Isto, str. 89;

37 Pogledati na www.civilnodrustvo.ba ;

38 Dokument: „*Mreža NVO „Sporazum plus*“, www.civilnodrustvo.ba ;

Bilo je i drugih pokušaja da se naprave pomaci u institucionalizaciji dijaloga i suradnje vlasti i nevladinog sektora. Tako je tokom 2008. godine javnim konkursom izabran 31 član „Odbora za civilno društvo“, iz kruga iskusnih, dugogodišnjih aktivista nevladinog sektora. I ovo tijelo ima za cilj uspostavu institucionalnih veza vlade i nevladinog sektora na najvišem nivou.³⁹

Na sličnim programskim pozicijama djeluje i prva poslijeratna mreža nevladinih asocijacija – „NVO Vijeće“, utemeljeno na nivou BiH još 1996. godine „... od strane sedam nevladinih organizacija (ICVA, CRS, CARE, MSF, DRC, IBHI, NRC) kao forum gdje NVO-e mogu razmijeniti poglede, iskustva i informacije, i koristiti ih kao bazu za uticaj na izradu politika. ...Danas je NVO Vijeće mreža od nekih 50 domaćih i međunarodnih NVO-a i 10 organizacija sa statusom posmatrača (međunarodne razvojne agencije i donatori u BiH) koje rade na stabilizaciji i razvoju bh društva.“ U „Smjernicama“, koje reguliraju strukturu i stratešku orijentaciju ove mreže, uočljiva je namjera da se na nivou države pozicionira kao „predstavnik“ nevladinog sektora s participacijskim, ali i korekcijskim ciljevima u odnosu prema vlastima.⁴⁰

Osim formalne podrške vlasti na nivou države nisu učinile značajnije korake ka institucionalizaciji saradnje sa nevladinim sektorom. Pri Ministarstvu pravde BiH djeluje „Sektor za suradnju s nevladinim sektorom i razvoj civilnog društva“, za sada jedina vladina instanca formalno-institucionalno usmjerena na realizaciju suradnje.⁴¹ Ipak, brojnost uključenih nevladinih organizacija, kao i činjenica da je formalno, od strane vlasti, potvrđena potreba za uspostavom partnerskih odnosa, daju navedenim nastojanjima na uspostavi institucionalnih mehanizama participacije kroz partnerske odnose nevladinog i vladinog sektora na najvišem nivou, određeni značaj. U najmanju ruku oni služe kao paradigma koja potvrđuje stratešku orijentaciju

39 Pogledati na www.civilnodrustvo.ba ;

40 Pogledati na www.bhngocouncil.ba ;

41 Pogledati na www.mpr.gov.ba . Na internet stranici Ministarstva pravde BiH navode se nadležnosti Sektora za suradnju s nevladinim organizacijama i razvoj civilnog društva kako slijedi: izrada svih razvojnih dokumenata nevladinog sektora u BiH, izrada i priprema Strategije i Akcijskog plana za stvaranja povoljnog okruženja za razvoj civilnog društva u BiH, unapređenje rada zajedničkih organa Vijeća ministara i nevladinog sektora u svrhu učinkovitijeg dogovaranja i procjenjivanja zajedničkih ciljeva, priprema i predlaganje raznih vidova suradnje između Vijeća ministara BiH i nevladinog Sektora u BiH, procjenjivanje novih politika razvoja nevladinog sektora, omogućavanje i podsticanje učešća nevladinog sektora u procesima konsultacija u izradi zakona i drugih propisa, praćenje značaja aktivnosti nevladinog sektora i dragovoljnog rada, praćenje unapređenja suradnje nevladinog sektora s nižim razinama vlasti u BiH, praćenje i sačinjavanje godišnjih pregleda primjene sporazuma o suradnji između Vijeća ministara BiH i nevladinog Sektora u BiH itd.;

nevladinog sektora da i dalje djeluje u ovom pravcu. Nužnim se pokazuje veći stepen konsolidacije i međusobne koordinacije subjekata zainteresiranih za ovakve aktivnosti na državnom nivou.

Pokušaj da se međusektorsko partnerstvo trajno institucionalizira na ovako širokoj osnovi i najvišem nivou još nije uspio u potpunosti, ali ovo ne znači da ne postoje primjeri uspostave autentičnih institucionalnih formi participacije nevladinog sektora. Naprotiv, mogu se pronaći na državnom nivou, nivou entiteta, a posebno na lokalnim razinama i ne odnose se samo na participaciju kroz pružanje usluga, već zahvataju i druge oblasti. Tako nailazimo na primjere uspostavljanja *autentičnih tijela pri državnim organima koja čine predstavnici nevladinog sektora, a imaju konsultanstska-partnersku funkciju pri kreiranju i sprovođenju politika*. Ova tijela su nastala zahvaljujući kontinuiranom višegodišnjem pritisku i lobiranju nevladinih struktura prema strukturama vlasti i predstavljaju specifične, autentične veze sfere vlasti i nevladinog sektora. U BiH su ova tijela načešće nastajala kao rezultat inicijativa omladinskih asocijacija kao institucionalizirane forme njihove participacije na lokalnoj razini. Međutim, kroz slični mehanizmi postoje i na višim nivoima omogućujući omladinskim asocijacijama da učestvuju u kreiranju i realizaciji omladinske politike⁴²

Primjeri autentičnih formi participacije
nevladinog sektora u BiH na raznim nivoima vlasti:

Nakon dvogodišnjeg kontinuiranog lobiranja predstavnika omladinskih organizacija, 2002. godine osnovan je Omladinski savjet Republike Srpske (OSRS). Osnivanjem savjeta ujedinjeno je 13 lokalnih vijeća mladih iz 13 općina. OSRS se narednih godina angažirao na definiranju institucionalnog učešća mladih u donošenju zakona i odluka u domenu omladinske politike u Republici Srpskoj. Stalni pritisci prema vlastima rezultirali su prvo uvođenjem Posmatračke misije mladih u Narodnoj skupštini RS. Kroz rad ove Misije OSRS je učestvovao u kreiranju o donošenju Zakona o omladinskom organizovanju RS. OSRS je definisan kao najviši oblik organizovanje mladih u RS i partner je Vladi Republike Srpske u kreiranju i implementaciji omladinske politike. Zakon je stupio na snagu u novembru 2004. godine i jedini je dokument ove vrste oblasti omladinske politike u Bosni i Hercegovini. Zakonom su definirani ključni pojmovi i osnovne smjernice u oblasti omladinske politike

⁴² Isto, str. 14, 15; Podaci navedeni u Izvještaju govore da navedene općine izdvajaju budžetska sredstva za rad omladinskih organizacija zahvaljujući djelovanju savjetodavnih i drugih tijela u općinskoj administraciji ili zakonodavstvu.

kao osnov za izradu srednjoročne strategije rješavanja problema mladih u različitim oblastima društvenog života.⁴³

Nakon višegodišnjeg pritiska omladinskih organizacija unutar nevladinog sektora, Odlukom Vijeća ministara BiH, na sjednici od 16. decembra 2004. god., osnovana je Komisija za koordinaciju pitanja mladih u Bosni i Hercegovini kao stalno tijelo Vijeća ministara Bosne i Hercegovine.⁴⁴ Čl. 2 ove odluke kaže: „Komisija se sastoji od predstavnika institucija Bosne i Hercegovine, entiteta i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, i predstavnika omladinskog nevladinog sektora. Komisija se sastoji od 18 članova, od čega 8 predstavnika institucija vlasti u Bosni i Hercegovini, 10 predstavnika omladinskog nevladinog sektora i sekretara Komisije.“ Komisija je nadležna za utvrđivanje osnovnih principa i koordinaciju aktivnosti svih subjekata od značaja za promociju i zaštitu uloge i pozicije mladih Bosne i Hercegovine u cilju poboljšanja njihovih uvjeta života, te za međunarodno predstavljanje pitanja koja se tiču mladih Bosne i Hercegovine. Zadaci Komisije su, da u skladu sa nadležnostima relevantnih institucija, doprinese: utvrđivanju osnovnih principa koordinacije aktivnosti vezanih za mlade, usklađivanju planova entitetskih tijela vlasti vezanih za mlade, definisanju strategije na međunarodnom planu po pitanju mladih, analizi problema mladih u Bosni i Hercegovini, koordinaciji omladinskih projekata, prikupljanju i distribuciji informacija iz oblasti omladinske problematike. Komisija predlaže i realizuje: rješenje za institucionalni okvir, izradu prijedloga omladinske politike, inicijative prema vladama i parlamentima u Bosni i Hercegovini, uključujući prijedloge novih i izmjene i dopune postojećih zakonskih rješenja, organizaciju sastanaka sa mladima, inicijative prema međunarodnim i drugim institucijama o pitanjima od značaja za mlade u Bosni i Hercegovini.

Na lokalnom nivou u BiH djeluje veći broj tijela kroz koja funkcioniraju odnosi omladinskih nevladinih struktura i lokalnih vlasti. Nakon trogodišnjeg pritiska omladinskih organizacija u Tuzli, „Odlukom o izmjenama i dopunama Poslovnika o radu” Općinskog vijeća Tuzla od 28 maja 2003 god. osnovana je „Komisija za mlade”, čime su mladi sa područja općine Tuzla dobili svoje tijelo u zakonodavnoj vlasti. U ovom Poslovniku se navodi da

43 Brošura: „Omladinska politika – priručnik za omladinske aktiviste u BiH”, IPAK, Tuzla, 2006., str. 18-22;

44 „Službeni glasnik BiH”, broj 3/05, Sarajevo, 2005.;

Komisija: razmatra sve akte Vijeća koji se odnose na problematiku mladih, podstiče uključivanje i saradnju mladih s ustanovama nauke, kulture, sporta, te saradnju sa predstavnicima nevladinog i sektora biznisa, razmatra položaj svih grupacija mladih u oblastima iz nadležnosti općine, kao jedinice lokalne uprave i samouprave, prati realizaciju međunarodnih konvencija koje regulišu status mladih, afirmiše i pomaže mlade talente u nauci, umjetnosti, sportu i drugim oblastima.⁴⁵ Slična tijela postoje i u drugim općinama: Zvornik : „Komisija za studente i omladinu”, koordinator za mlade (općinski službenik), „Savjetodavni odbor mladih” (koordinira suradnju s načelnikom općine), Vlasenica: referent za mlade, Jablanica: referent za mlade, Ljubuški: referent za mlade, „Komisija za mlade” pri općinskom vijeću, Kalesija: referent za mlade, „Savjetodavni odbor mladih” pri općinskom vijeću, Prijedor: referent za mlade, Laktaši: referent za mlade, „Savjetodavni odbor mladih”, „Komisija za mlade“, Zenica: kontakt- osoba za mlade u organima uprave, „Komisija za mlade”, „Savjetodavni odbor mladih”, Maglaj: „Lokalno omladinsko vijeće”(odgovorno za suradnju s lokalnim vlastima)...Slična tijela sa sličnim participacijskim ingerencijama postoje u oko 30 % općina u BiH. ⁴⁶

Prethodna analiza potvrđuje spori, ali kontinuiran razvoj participacijske funkcije nevladinog sektora u BiH. Od tradicionalnih preko novih institucionalnih formi aktivne participacije nevladin sektor je uspio postepeno proširivati areal participacije, prelazeći prag institucija vlasti i, što je posebno značajno, nametnuti se kao partner u kreiranju političkih odluka, posebno na lokalnom nivou. Istovremeno, pokazalo se da vlasti na državnom nivou nisu spremne na institucionalizaciju odnosa s nevladinim sektorom u mjeri koja bi mu omogućila da se, kao cjelina, razvije u kontinuiranu participacijsku komponentu. Neodlučnost i sporost u procesu realizacije „*Sporazuma o suradnji Vijeća ministara i nevladinog sektora*“ govori ovome u prilog. Ipak, dalji razvoj funkcija nevladinog sektora ide upravo u tom pravcu. U empirijskoj ravni primjeri govore o nastojanjima unutar nevladinog sektora da se u političkoj domeni profilira kao *protuteža vlasti*, kao *javni, legitimni korektor vlasti* funkcionalno pozicioniran na temelju podrške građana čiji “glas” bi trebao da zastupa. Dobar primjer ovih nastojanja jeste kampanja nevladinih asocijacija „*Ne za USTAVljajte nas*“ čiji se pokretači (UG “*Zašto ne*” i Pokret “*Dosta!*”) zalažu za *uvođenje mehanizama neposredne demokratije i osnova radničke*

45 “Službeni glasnik općine Tuzla”, broj 4/03, Tuzla, 2003.;

46 Dokument: “Godišnji izvještaj za 2003. godinu”, Omladinska informativna agencija, Sarajevo 2004, str. 14,15;

participacije u „Ustav BiH“. Donošenjem amandmana na aktuelni „Ustav BiH“ bili bi uvedeni novi mehanizmi direktne demokratije, koji bi omogućili značajno proširenje participacijskog areala za građanina, kao izvora i nosioca suverenosti u domenu zakonodavne inicijative, kontrole rada zakonodavne vlasti (pravo na opoziv poslanika/zastupnika) i neposrednog izjašnjavanja putem referenduma. Proširenjem kataloga ljudskih prava u „Ustavu BiH“ ostvarili bi se formalno-pravni uvjeti za dosljedniju zaštitu prava radnika i radničku praticanaciju. „Ova kampanja ima za cilj da, kroz reformu najvažnijeg pravnog dokumenta Bosne i Hercegovine, Ustava, kao i nekolicine zakona koji se tiču ovog problema, uvede direktnu demokratiju u BiH društvo. U isto vrijeme, ova kampanja ima namjeru da sistematizira i mali broj već postojećih provizija za direktnu demokratiju (u okviru „Ustava Republike Srpske“, „Zakona o referendumu Republike Srpske“ i „Zakona o lokalnoj samoupravi“), te da donese regulative koje bi u potpunosti definisale prava građana/ki po ovim pitanjima i omoguću im alate koji će definitivno promijeniti političku sliku u BiH i uvesti novu dozu ozbiljnosti i odgovornosti u politički sistem u BiH. I na kraju, ovakav pristup rješavanju ovog problema bi trebao proizvesti jedan potpuno novi model mijenjanja Ustava BiH kroz pozitivne kampanje u interesu građana i građanki, a bez politiziranja i isključivanja javnosti iz ovog procesa.“, objašnjavaju nosioci kampanje u svojim aktima.⁴⁷

Prijedlog amandmana na „Ustav BiH“ u okviru kampanje
„Ne zaUSTAVljajte nas“

„Amandman II

U Ustavu Bosne i Hercegovine član I tačka 2. („Demokratski principi“) mijenja se i glasi:

2. Određenje države. Bosna i Hercegovina je socijalna, pravna i demokratska država, u kojoj tri konstitutivna naroda (zajedno sa pripadnicima nacionalnih manjina i etničkih grupa) i građani vrše vlast neposredno i posredstvom slobodno izabраниh predstavnika.

Amandman III

U Ustavu Bosne i Hercegovine u članu II tačka 3. poslije tačke m) se umjesto zareza stavlja tačka zarez i dodaju sljedeće tačke:

⁴⁷ Marković, Goran: „Ne zaUSTAVljajte nas: kampanja za uvođenje direktne demokratije u Ustav BiH“, U.G. „Zašto ne“, Sarajevo, 2009., str. 3;

- n) pravo na rad;
- o) pravo na ograničeno radno vrijeme, dnevni i sedmični odmor, plaćeni godišnji odmor i odsustva;
- p) pravo na zaštitu na radu;
- r) pravo na materijalnu naknadu za slučaj privremene nezaposlenosti;
- s) pravo radnika na prekvalifikaciju i dokvalifikaciju;
- t) pravo zaposlenih i članova njihovih porodica na socijalnu sigurnost i socijalno osiguranje;
- u) pravo na štrajk;
- v) sloboda sindikalnog udruživanja i djelovanja;
- z) pravo radnika da, u skladu sa zakonom, imaju najmanje jednu trećinu predstavnika u upravnim organima preduzeća i ustanova, te da posredstvom svojih posebnih i obligatornih organa učestvuju u upravljanju preduzećima.

Amandman IV

U Ustavu Bosne i Hercegovine se u članu IV iza tačke 2a) dodaje nova tačka 2b) koja glasi:

Najmanje 10% birača upisanih u birački spisak u jednoj izbornoj jedinici formiranoj u svrhu izbora poslanika u Predstavnički dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine ima pravo podnijeti prijedlog za opoziv bilo kog poslanika biranog u Predstavnički dom u toj izbornoj jedinici. O opozivu se neposredno izjašnjavaju birači upisani u birački spisak u toj izbornoj jedinici, što se bliže uređuje Izbornim zakonom Bosne i Hercegovine. Dosadašnja tačka 2b) postaje tačka 2c).

Amandman V

U Ustavu Bosne i Hercegovine se u članu IV 3. iza tačke b) dodaje nova tačka c) koja glasi:

- (c) Pravo predlaganja zakona i drugih akata iz nadležnosti Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine imaju svaki poslanik Predstavničkog doma, svaki delegat Doma naroda, Savjet ministara Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo Bosne i Hercegovine i najmanje 5.000 birača.

Iza dosadašnje tačke f) koja postaje tačka g) dodaje se nova tačka h) koja glasi:

- (h) Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine može odlučiti da o pitanjima iz svoje nadležnosti raspiše referendum na kome će građani donijeti obavezujuću odluku o dotičnom pitanju. Ukoliko najmanje

30.000 građana zahtijeva raspisivanje referenduma, Parlamentarna skupština će biti dužna da ga raspiše, a odluka donesena na referendumu će biti obavezujuća. Parlamentarna skupština će biti dužna da raspiše referendum o pitanjima iz svoje nadležnosti ako to zahtijeva najmanje 20.000 građana, s tim da odluka na referendumu neće biti obavezujuća. Zakonom o referendumu se određuju pitanja koja se tiču državnog uređenja i organizacije vlasti Bosne i Hercegovine, te zaštite vitalnih nacionalnih interesa o kojima se, nakon izjašnjavanja građana na referendumu, može izjašnjavati Dom naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine ukoliko to zahtijeva klub delegata jednog konstitutivnog naroda. Ukoliko građani na referendumu donesu pozitivnu odluku o reviziji Ustava, ona može stupiti na snagu samo ako je potvrdi većina delegata iz reda svakog konstitutivnog naroda u Domu naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.“⁴⁸

Donošenjem amandmana na aktuelni „*Ustav BiH*“ bili bi uvedeni novi mehanizmi direktne demokratije, koji bi omogućili *značajno proširenje participacijskog areala za građanina, kao izvora i nosioca suverenosti u domenu zakonodavne inicijative, kontrole rada zakonodavne vlasti (pravo na opoziv poslanika/zastupnika) i neposrednog izjašnjavanja putem referenduma*. Proširenjem kataloga ljudskih prava u „*Ustavu BiH*“ ostvarili bi se formalno-pravni uvjeti za dosljedniju zaštitu prava radnika i radničku participaciju. „Ova kampanja ima za cilj da, kroz reformu najvažnijeg pravnog dokumenta Bosne i Hercegovine, Ustava, kao i nekolicine zakona koji se tiču ovog problema, uvede direktnu demokratiju u BiH društvo. U isto vrijeme, ova kampanja ima namjeru da sistematizira i mali broj već postojećih provizija za direktnu demokratiju (u okviru „Ustava Republike Srpske“, „Zakona o referendumu Republike Srpske“ i „Zakona o lokalnoj samoupravi“), te da donese regulative koje bi u potpunosti definisale prava građana/ki po ovim pitanjima i omogućiti im alate koji će definitivno promijeniti političku sliku u BiH i uvesti novu dozu ozbiljnosti i odgovornosti u politički sistem u BiH. I na kraju, ovakav pristup rješavanju ovog problema bi trebao proizvesti jedan potpuno novi model mijenjanja Ustava BiH kroz pozitivne kampanje u interesu građana i građanki, a bez politiziranja i isključivanja javnosti iz ovog procesa.“, objašnjavaju nosioci kampanje u svojim aktima.“⁴⁹ Realizacija predloženih

48 Marković, Goran: „Ne zaUSTAVljajte nas: kampanja za uvođenje direktne demokratije u Ustav BiH“, U.G. „Zašto ne“, Sarajevo, 2009., str. 18,19;

49 Marković, Goran: „Ne zaUSTAVljajte nas: kampanja za uvođenje direktne demokratije u Ustav BiH“, U.G. „Zašto ne“, Sarajevo, 2009., str. 3;

promjena svakako bi predstavljala snažan demokratski iskorak u BiH, jer bi participacija građana bila ostvariva na najvišim nivoima zakonodavne vlasti, a nevladin sektor, uz ostale aktere civilnog društva, ostvario pretpostavke za realno učešće u političkim procesima.

LITERATURA:

1. Bajrović, Reuf: "Bosanskohercegovačke opštine i Evropska unija: neposredno učešće građana u stvaranju politika na lokalnom nivou", Open Society Fund of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo 2006.
2. Barnes, Catherine/Mrđa, Miroslav/ Sijerčić, Selma/ Popović Mirjana: "Procjena građanskog društva u Bosni i Hercegovini, Finalni izvještaj", Američka agencija za međunarodni razvoj (USAID BiH), juni 2004,
3. Bošković, Dragutin: „Problemi učešća građana u kreiranju i donošenju odluka na lokalnom nivou“, „ Lokalna samouprava“ br. 6/0, 3, Sarajevo 2003.,
4. "Bosna i Hercegovina: Reformiranje sistema i struktura centralnih i lokalnih režima socijalne politike. Zaokruženi izvještaj pregleda i analize na opštinskom nivou", Birks Sinclair & Associates Ltd. Nezavisni biro za humanitarna pitanja (IBHI), Mountjoy Research Centre, Sarajevo, 2002.,
5. Brošura: „Javna rasprava u praksi zakonodavne vlasti u BiH – priručnik za aktiviste omladinskih organizacija“, IPAK, Tuzla, 2005.,
6. Brošura: "Omladinska politika – priručnik za omladinske aktiviste u BiH", IPAK, Tuzla, 2006.,
7. "Evropska konvencija o ljudskim pravima", IPAK, Tuzla, 2004.,
8. "Godišnji izvještaj za 2003. godinu", Omladinska informativna agencija, Sarajevo 2004,
9. „Izvještaj o projektu „Konferencija nevladinih organizacija BiH“, Centar za promociju civilnog društva (CPCD), Sarajevo 2004.,
10. Marković, Goran: „Ne zaUSTAVljajte nas: kampanja za uvođenje direktne demokratije u Ustav BiH“, U.G. „Zašto ne“, Sarajevo, 2009.
11. „Nacrt strategije razvoja nevladinog sektora u BiH“, koalicija „Raditi i uspjeti zajedno“, Sarajevo, 2004.
12. "Nevladin sektor u BiH", CPCD – Centar za promociju civilnog društva, Sarajevo, 2004.,
13. Pejanović, Mirko: "Modeli participacije građana u lokalnoj samoupravi imogućnost kreacije novih institucija za razvoj lokalne samouprave u Federaciji Bosne i Hercegovine", „Lokalna samouprava“, 6/04, Sarajevo 2004;

14. Papić, Žarko/Holenstein Rene/Abdelbasit, Ana/Rebac, Jasna/Tribić, Dženana: "Socijalna uključenost: Pozitivna iskustva švicarske podrške nevladinim organizacijama u BiH", Švicarski ured za saradnju BiH, Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, januar 2006,
15. "Poslovnik o radu Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH", članovi: 114., 115., 116., Izdanja Parlamentarne skupštine BiH, Publikacija br.29, Sarajevo 2006.;
16. "Poslovnik o radu Doma naroda Parlamenarne Skupštine BiH", Čl. 26, stav 1, tačka d; Izdanja Parlamentarne skupštine BiH, Publikacija br.30, Sarajevo 2006;
17. "Poslovnik Skupštine Tuzlanskog kantona", Čl. 128. do 130. u "Službene novine Tuzlanskog kantona", br. 7/04., Tuzla, 2004.,
18. "Poslovnik Skupštine Zeničko-dobojskog kantona", Čl. 123. do 126., "Službene novine Zeničko-dobojskog Kantona", broj:11/05;
19. "Poslovnik Narodne skupštine Republike Srpske", Službeni glasnik Republike Srpske, br. 32/06, Banja Luka, 2006.;
20. Stojiljković, Zoran: „Enciklopedija političke kulture“, Savremena administracija, Beograd, 1998.,
21. "Statut općine Novo Sarajevo", "Službene novine Kantona Sarajevo" br 36/06.
22. Zbornik: "Dokumenti za konferenciju NVO BiH", Koalicija nevladinih organizacija "Raditi i uspjeti zajedno", Sarajevo 2004.,
23. "Službeni glasnik BiH", broj 3/05, Sarajevo, 2005.;
24. "Službeni glasnik općine Tuzla", broj 4/03, Tuzla, 2003.;